

ВЕРХНІЙ ЗАМОК В ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена вивченню історії дерев'яно-земляного укріплення в межах міста Чернігова – Верхнього Замку. Автор на основі аналізу археологічних, історичних та картографічних джерел пропонує періодизацію реконструкції замку.

Ключові слова: Чернігів, замок, археологічні дослідження.

Чернігів як місто довгі часи сприймався в якості укріпленого пункту. Ця традиція знайшла відображення навіть в гербі періоду СРСР, на якому була зображена старовинна гармата Чернігівської фортеці. Фортифікації Чернігова, як і багатьох інших міст регіону, погано збереглися, оскільки були дерев'яно-земляними. Хоча фортеця була ліквідована 1799 р., окремі її елементи і зараз помітні в центральній частині міста, особливо в парку на Валу. Вивчення історії Чернігівської фортеці є важливою складовою охорони пам'яток історії та культури, розвитку туристичної галузі міста.

Дана робота присвячена вивченню історії одного з укріплень Чернігівської фортеці, званого серед науковців Верхнім замком або Цитаделлю. Верхній замок являє собою підвищення на краю надзапальної тераси р. Десна в південно-західній частині давньоруського дитинця, межі якого відповідають границям Нової Чернігівської фортеці кінця XVII – XVIII ст. Мисове підвищення Верхнього замку здіймається на 17 м над рівнем заплави – подолом старовинного Чернігова, і на сьогоднішній момент обіймає площу біля 5 га.

Спеціальних наукових досліджень, присвячених історії Верхнього Замку, не існує, однак окремі аспекти вивчення даного об'єкту розглядалися у ряді праць археологів ХХ ст. Головним акцентом цих розвідок був пошук первинного пункту, звідки розпочалось заселення Чернігова. Так, на думку В.П. Коваленка, Чернігів міг утворитися шляхом виокремлення одного з протоміських центрів і набуття ним провідних функцій міста [8, 26]. Згідно з його твердженням у VII-VIII ст. територія Верхнього замку була вже заселена, а у другій половині IX ст. тут з'явилися потужні укріплення зі стінами і баштами [2, 15]. За припущенням В.І. Мезенцева поселення роменської культури VIII – IX ст. охоплювало майже всю площу Валу (Дитинця). Це поселення разом з ще трьома згодом злилися і утворили місто [11, 43-46].

Варто вказати, що археологічні дослідження тут відбувалися кілька разів протягом минулого століття. У 1949 р. проведені розкопки в північній частині Верхнього замку під керівництвом В.А. Богусевича [1, 111-116]. А.А. Карнабедом у 1973 р. проводився археологічний нагляд за будівельними

роботами по благоустрою парку та шурфування в 1976 р. [6, 12]. 1985 р. Г.А. Кузнєцовим в північно-західній частині замку простежений рів [9, 359]. Археологічні розкопки 1989 р. в північно-східній частині парку, що проводились під керівництвом П.М. Гребеня і В.П. Коваленка, виявили під шарами XVII ст. залишки укріплень давньоруського часу та залишки храму ХІІ ст. [2, 21-23]. Розкопки 1990-1992 рр. велися автором у південно-західній та північно-східній частинах Верхнього Замку у підніжжя замку.

Серед найдавніших предметів матеріальної культури, репрезентованих знахідками з Верхнього замку, – поодинокі уламки керамічних посудин середньодніпровської культури доби бронзи (III-II тис. до н. е.), милоградської культури (VII-III ст. до н. е.), шматок стінки лощеної сіроглиняної черняхівської посудини (III-V ст. н. е.). За даними В.П. Коваленка під час розкопок 1989 р. також були знайдені фрагменти ліпних керамічних посудин VII-VIII ст. Однак найчисельнішими та найбільш цікавими виявились знахідки періоду Київської Русі.

Добре зберігся культурний шар, похований під насипом валу. Він має потужність до 0,75 м і розділений на два однакові за потужністю пласти тонким вапняним прошарком. Як у верхньому, так і в нижньому пластах шару знайдені уламки плінфи та шиферних плит. Це вказує на те, що спорудження укріплень відбулося не раніше початку будівництва в Чернігові першого кам'яного храму – Спаського собору, що був закладений на початку 30-х років XI ст. Кераміка, знайдена в заповненні валу, та орнаментований кістяний гребінець можуть бути датовані другою половиною X – початком XI ст. До періоду формування цього шару походять кілька будівель під насипом валу та на еспланаді замку. Ці дані свідчать про відсутність укріплень по лінії Верхнього замку в X – поч. XI ст.

Розкопками вдалося простежити деякі конструктивні особливості цих укріплень. У супіску заповнення клітей було добре видно сліди деревного тліну. На окремих ділянках валу на місцях перепрілих колод фортечного муру залишилися порожнини. Вдалося вирахувати кількість вінців у зрубках. Так, на розкопі I зафіксовано 16 вінців на висоту 1,8 м; в траншеї I – 26 вінців на 3,4 м. Проміри дають діаметр порожнин близько 10-15 см. Якщо врахувати ущільнення ґрунту, можна припустити, що кліті будувалися з колод не менше 20-25 см в діаметрі. Найкраще сліди від дерев'яних конструкцій простежуються у траншеї I, що прорізала вал з напільного південно-східного боку. Тут виявлено залишки чотирьох клітей. Вдалося встановити повні розміри двох та один промір третьої. Довжина клітей (удовж насипу) становить 4,5 м,

ширина (упоперек валу) коливалась від 3 до 4,3 м. Ширину стіни вдалося вирахувати у 1992 р. під час зачистки поверхні ділянки, що прилягала до траншеї I. Завдяки неглибокому заляганню насипу валу давньоруського періоду його конструкції добре фіксувались. Встановлено, що загальна ширина валу становила приблизно 11,5 м і складалася з трьох рядів клітей різної ширини. Максимальна висота клітей на вивченій ділянці сягає 4 м.

Особливість конструкції полягає в тому, що кліті з'єднуються між собою, кожна поздовжня колода перев'язана з чотирма поперечними, по дві з кожного кінця. Між поперечними колодами, що обмежують кліті, утворюється простір завширшки 0,5-1 м. Поздовжні колоди з'єднуються з поперечними не в одну лінію, а то відступаючи на 0,5 м вглиб фортеці, то виступаючи в напільний бік. Можливо, така перев'язка стін була потрібна для більшої міцності при влаштуванні мурів на схилі. На повороті валу міжклітевий простір звужується до центру фортеці і розширюється в напільний бік. Кліті також, напевно, мали вигляд трапецій.

Перший (напільний) ряд клітей мав похилу зовнішню стіну, що піднімалися під кутом 40-45° до горизонту, і високу внутрішню. Для протидії сповзанню клітей у рів практикувалося укріплення напільних стін вертикально вкопаними або вбитими стовпами.

У третьої (внутрішньої) лінії клітей не було тилової стінки. Вона мала дещо похилу форму для зручного підйому на фортечну стіну. З напільного боку стіни був викопаний сухий рів.

Під час опоряджувальних робіт у парку на місці чернігівського дитинця у 1973 р. А.А. Карнабед у східній частині Цитаделі виявив розвали будівельного матеріалу часів Київської Русі [6, 12]. Рештки цієї будівлі були помітні ще у XIX ст., у 1989 р. вони були розкопані археологами відділу археології чернігівського історичного музею під керівництвом П. Гребеня [2, 21-23]. Церква являла собою одне нефний одноапсидний цегляний храм. В.П. Коваленко висловив припущення, що даний храм був зведений не пізніше середини XII ст. [2, 23]. Дослідження будівельних матеріалів з руїн церкви показало, що використана при спорудженні храму цегла може бути віднесена до другої половини XII ст.

На місці колишнього давньоруського храму в 1691 р. чернігівським воєводою, окольничим Богданом Полюбиним за чолобитною солдат гарнізону була збудована тризрубна дерев'яна церква в ім'я чернігівських святих – благовірного князя Михайла і боярина його Федора. Вона відмічена на цілому ряді планів і креслень Чернігова, починаючи з «Абриса Чернігова» 1706 р. На зламі 60-70-х років XVIII ст. церква була за

старістю розібрана і перевезена до села Халявин [3, 217]. Дослідження автора поблизу підмурків храму показали, що у XVII ст. наземні частини давнього храму були розібрані, будівельний матеріал був використаний для забутування двохпанцирного облицювання тарасів Верхнього Замку та для влаштування підмурків дерев'яних будівель. Пам'ять про давню назву храму могла зберегтись до XVII ст., і нова дерев'яна церква була близька до давньої не тільки за назвою, а й часом відзначення патронального свята за церковним календарем.

Літописні джерела згадують будівництво князем Святославом Всеволодовичем Михайлівської церкви у 1174(3) році в Чернігові на княжому дворі [10, 308]. Б.О. Рибаків у 1949 р., аналізуючи чернігівське зодчество XII ст., зауважив, що «можливо, що палацова Михайлівська церква 1174 р. виявиться саме такою (безстовпною, одноапсидною, одноглавою, як Іллінська церква) невеликою, підпорядкованою всьому палацовому комплексу» [17, 88]. Правда після розкопок 1956 р. Рибаків змінив свою думку.

Безпосередньо під фундаментом кам'яного храму на Цитаделі під час розкопок було виявлено рештки згорілої дерев'яної споруди, заповненої залишками перегорілих дерев'яних «відер» з медом в стільниках. Добре збереглися навіть обуглені комахи та їх личинки [2, 18]. Це вказує на те, що пожежа відбулася влітку.

У XII ст. відбувається нове розширення валу: з внутрішнього боку до старих стін було прибудоване додаткове укріплення з трьох рядів клітей зі сторонами 1,4-1,8 м. Ці кліті перекрили внутрішній рів XI ст. Висота клітей складала 1,0-1,6 м, зверху конструкція була вимощена шаром битої кераміки. Наприкінці XII – на початку XIII ст. на цьому місці спорудили велику будівлю, в межах якої було досліджено залишки двох печей, складених із плінфи на глиняному розчині. До цього періоду відноситься більшість знахідок, серед яких, окрім речей місцевого виробництва, уламки візантійського полив'яного і скляного посуду, золотий перстень із гранатової вставкою, різьблена шахова фігурка східної роботи зі слонової кістки, фрагменти посудин з іранського фаянсу та китайської порцеляни, інші предмети.

Біля півніжжя Верхнього Замку археологічними розкопками була розкрита ділянка площею 73 м², на якій досліджено ряд об'єктів XIII-XIV ст. [4, 68-74]. Давні споруди розмішувались, певно, уздовж Замкової вулиці, що поєднувала браму Верхнього Замку з в'їздом на дитинець, про що свідчить збіг орієнтації об'єктів XIII-XIV ст. з орієнтацією будівель XVII-XVIII ст., збережених донині, виявлених археологічно та зображених на планах фортеці XVIII ст. Однорідність речового

матеріалу, компактне розташування об'єктів, а також відсутність слідів огорож між ними дає підстави розглядати вивчену ділянку як частину єдиної садиби.

Досліджені об'єкти багаті на речовий матеріал. Частина знахідок репрезентує сферу діяльності їх господарів. Це речі, пов'язані з ремеслами. Серед знахідок – залізні різці, різноманітні заготовки з кістки, незавершені хрестики з корсунського мармуру, бруски сланцю різних кольорів, кавалки бурштину.

Керамічний комплекс садиби датований другою половиною XIII-XIV ст. Замки та ключі, знайдені тут, характерні для XIII-XIV ст. Скляні браслети, знайдені в спорудах, також мають істотні відмінності від домонгольських.

Розташування садиби біля стін князівського двору уточнює її датування. Під час функціонування князівського двору територія за межами рову (еспланада), на якій знаходиться садиба, трималась незабудованою. За час існування Верхнього Замку ця ділянка забудовувалась двічі: в XIII-XIV ст. та в XVII-XVIII ст. Вперше життя на Верхньому Замку припиняється після татаро-монгольської навали 1239 р. Найбільш пізні домонгольські шари включають фрагменти іранського фаянсового посуду під блакитною прозорою поливою, який виготовлявся в м. Кашані з XIII ст., плінфу типу П'ятницької церкви (рубіж XII – XIII ст.).

Після припинення життя на замку, забудовується його еспланада. Вільна від забудови частина Чернігівського дитинця в середині XIII ст. займається садибою міщанина-ремісника.

Замок відновлюється за Вітовта в кінці XIV ст. Цей період життя на Верхньому Замку визначається скарбом з 26 срібних празьких грошів Карла I та Вацлава IV, датованих XIV – початком XV ст. [7, 11-14]. Тоді ж припиняється життя на садибі ремісника. Слідів суттєвих фортифікаційних робіт цього періоду на замку не було виявлено. Після поразки Литви при Ведроши, Чернігів 1500 р. був захоплений князівством Московським [16, 119], після чого розпочинається відбудова Чернігівської фортеці. Завершені у 1531 р. укріплення міста вдало витримують випробовування бід час гарматного обстрілу і штурму литовським військом у 1535 р. [15, 58].

Однак детальні описи Чернігівської фортеці і верхнього замку зокрема збереглися тільки від кінця XVII ст., а з початком XVIII ст. до них приєднується таке історичне джерело, як плани міста і фортеці. Відомо близько двох десятків планів із зображенням Чернігівської фортеці цього періоду.

В розписному списку Чернігівської фортеці від 1682 р. згадано 6 башт [14, 89]. Певно вони ж збереглися до XVIII ст., коли були зафіксовані на планах. Всі 8 башт з розписного списку 1701 р.

зображені на абрисі Чернігова 1706 р. Можливо дві поєднані південні башти в списку 1682 р. показані як одна. Протягом 7 десятиліть, до знесення дерев'яних стін і башт Верхнього замку, відбувалися їх реконструкції і переробки, що можна простежити за планами фортеці.

На Абрисі Чернігова 1706 р. вказані розміри замку – найбільша довжина (з півночі на південь) становить приблизно 48 сажнів, найбільша ширина (зі сходу на захід) – 30 сажнів, по периметру стін – 144 сажні. Про зовнішній вигляд башт і стін Верхнього замку також можна скласти уявлення за малюнком Абрису Чернігова 1706 р. Всі башти зображені гранчастими, мають високі шатрові дахи, що завершуються яблуками, над якими на деяких баштах встановлені прапорці.

Пропорції споруд на малюнку наступні: висота башт до обламів дорівнює їх ширині, висота шатрового даху майже дорівнює висоті стін башт до обламів, а в проїзній башті перевищує її. Прясла стін між баштами намальовані двоярусними: на нижньому рівні показані отвори бійниць, верхній мабуть позначає відкриту галерею – заборолу.

Західна стіна замку, звернена в бік Нижнього острогу, страждала від зсувів ґрунту. Якщо у 1706 р. ширина замку складала 30 сажнів, то за планами 1751-1754 рр. [12] вона скоротилася до 28-27 сажнів, в 1768-1791 рр. – до 27-26 сажнів. Певно, потужний зсув ґрунту між 1706 та 1739 рр. спричинив руйнацію двох західних башт і прясла стіни між ними.

У 70-х роках XVIII ст. дерев'яні стіни Верхнього замку були розібрані, натомість з'явилися земляні верки. На плані 1776 р. [13] вже зображене нове земляне укріплення, замість башт показані відкриті майданчики для артилерії. Вони виконували роль бастионів. Судячи з креслень, їхня поверхня була на одному рівні з двором замку, без брустверів.

За проектом реконструкції Чернігівської фортеці, складеним інженером генерал-поручиком Тучковим у 1792 р. [5, 79], планувалося зрити майже весь Верхній замок, а на його місці розмістити равелін. Певно автор «проєкту» механічно підлаштовував форму нової фортечної огорожі під геометрично красиву композицію. Однак в реальності зриття замку і розміщення на нижньому рівні равеліну було дуже трудомістким, так само, як і влаштування куртини основного валу на місці замкового рову.

На щастя для археологів даний проєкт не був реалізований і пам'ятка збереглась в пристойному стані. У 1888 р. територія фортеці була здана в оренду. На місці замку споруджуються дерев'яні будівлі літнього театру та ресторану. За радянських часів на замку з'являється кілька малих архітектурних форм. Недостатньо вдала

реконструкція парку 1993-1994 рр. із відтворенням в бетоні гранчастого бастионного укріплення замку (в неісторичних формах) завершила сьогоденній вигляд цього цікавого історичного об'єкту.

Таким чином, якщо для періоду, що передувє добі Київської Русі, можна казати про наявність «пунктів знахідок», тобто лише тимчасових стоянок людей на цьому місці, то з давньоруського часу тут вже існує постійне поселення. Однак створення оборонного укріплення на місці Верхнього замку слід віднести до середини XI ст. Вірогідним є припущення, що церква на замку і є храмом Михаїла, зведеним у 1174 р. на князівському дворі. У XVII – першій пол. XVIII ст. Верхній Замок, захищений дерев'яними баштами і стіною, рубленою тарасами, був найпотужнішим укріпленням Чернігівської фортеці. З 1776 р. укріплення замку перероблені відповідно тогочасним вимогам фортифікації. З цього моменту і до ліквідації фортеці в 1799 р. замок стає другорядним оборонним об'єктом.

Посилання

1. Богусевич В.А. Роботи Чернігівської експедиції // АП УРСР. – 1952. – Т. 3 – С.111-116.
2. Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 16-24.
3. Добровольский П. Где находились старинные несуществующие ныне храмы гор. Чернигова? // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Чернигов, 1908. – № 6. – С. 217.
4. Ігнатенко І.М., Василенко А.А. Розкопки садиби Чернігівського ремісника середини XIII – початку XIV ст. // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова / Генеральна дирекція Чорнобильської АЕС та ін.; Редколегія: О.П. Моця (відп. редактор) та ін. – Чернігів, 1995. – С. 68-74.
5. Инвентаризация памятников архитектуры и градостроительства г. Чернигова. Предварительные работы. Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроектреставрация», Т.1., кн.1. – К., 1983. – 118 с.: ил.
6. Карнабед А.А. Об архитектурно-археологических исследованиях 1976 г. на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника – Чернигов. 1977. – 90 с. ил.
7. Коваленко В.П., Козубовський Г.А. Скарб празьких грошей з Чернігова // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 11-14.
8. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С. 13-24.
9. Кузнецов Г.А. О работе Второго Черниговского отряда // АО. – 1985 г. – С. 359-360.
10. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI + 591 с.
11. Мезенцев В.И. Древний Чернигов. Генезис и историческая топография города: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук; 07.00.02. – К., 1981. – 207 с.: Библиогр.: С. 164-186.
12. План с профилями Черниговской крепости 1754 г. –

ЧИМ, Вф, 1801.

13. План Черниговской крепости 1776 г. // РДВИА, ф. 418, оп. 1, стр. 591.

14. Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С.88-100.

15. ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 13.

16. ПСРЛ. – М., 1968. – Т. 31.

17. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – 1949. – № 11. – С. 7-102.

Ігнатенко І.М. Верхній Замок в Чернігові

Стаття посвячена изучению истории деревянно-земляного укрепления в пределах города Чернигова – Верхнего Замка. Автор на основе анализа археологических, исторических и картографических источников предлагает периодизацию реконструкций замка.

Ключевые слова: Чернигов, замок, археологические исследования.

Ihnatenko I.M. The Upper Castle in Chernihiv

The article is devoted to learning history of wooden and earthen fortification in Chernihiv city – Upper Castle. Author suggests periods of reconstruction of the castle which based on the analysis of archeological, historical and cartographic sources.

Key words: Chernihiv, Castle, archaeological research.

26.03.2012 р.